

INSTYTUT WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI

dr Beata Czarnecka-Działuk

***Stosowanie umieszczenia nieletniego w schronisku
w świetle orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw
Człowieka w sprawie Grabowski przeciwko Polsce
(Wyrok z 30 czerwca 2015 r., Izba (Sekcja IV), skarga nr
57722/12)***

Warszawa 2016

Spis treści

Część I.....	1
Uregulowania prawne umieszczenia w schronisku dla nieletnich w świetle orzeczenia ETPCZ.....	1
I.1. Wprowadzenie	1
I.2. Uregulowania prawne oraz praktyka orzekania umieszczenia nieletniego w schronisku	5
Część II.....	12
Umieszczenie w schronisku dla nieletnich w świetle badań empirycznych.....	12
II.1. Cel, zakres i metoda badań	12
II.2. Dobór próby	13
II.3. Wyniki badań.....	13
II.3.1. Wiek i płeć nieletnich	13
II.3.2. Przesłanki umieszczenia w schronisku.....	14
II.3.2.a. Zagadnienia ogólne	14
II.3.2.b. Uzasadniona obawa ukrycia się nieletniego lub zatarcia śladów czynu karalnego.....	15
II.3.2.c. Istnienie okoliczności przemawiających za umieszczeniem w zakładzie poprawczym.....	18
II.3.3. Okres na jaki umieszczono nieletnich w schronisku.....	25
II.3.4. Przedłużanie pobytu nieletniego w schronisku	26
II.3.5. Zaskarżanie postanowień o umieszczeniu i o przedłużeniu pobytu w schronisku.....	30
II.3.6. Podsumowanie – problemy	33
III. Wnioski końcowe	35
Wykaz cytowanej literatury	40

Część I

Uregulowania prawne umieszczenia w schronisku dla nieletnich w świetle orzeczenia ETPCZ

I.1. Wprowadzenie

Postępowanie przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka dotyczące skargi z w sprawie *Grabowski przeciwko Polsce* oraz zapadłe 30 czerwca 2015 r. orzeczenie w tej sprawie skierowały uwagę niektórych teoretyków, praktyków i organizacji na zagadnienie stosowania środka tymczasowego w postaci umieszczenia nieletniego w schronisku. Zalażło to odzwierciedlenie w szeregu publikacji oraz wystąpień. Problematyką tą zainteresowali się w szczególności kolejni Rzecznicy Praw Obywatelskich - dr Irena Lipowicz oraz dr Adam Bodnar, a także Helsińska Fundacja Praw Człowieka, która występowała w omawianej sprawie przed Trybunałem jako strona trzecia. Zapewne także w związku z sytuacją zaistniałą wskutek zapadłego wyroku Ministerstwo Sprawiedliwości zleciło w 2016 r. Instytutowi Wymiaru Sprawiedliwości przeprowadzenie badań dotyczących stosowania umieszczenia nieletnich w schronisku w kontekście sprawy *Grabowski*¹. Objęły one analizę odnośnych przepisów oraz praktyki ich stosowania, ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień, na które zwrócił uwagę ETPCz. Przede wszystkim chodzi o kwestię niedostatków regulacji prawnych w zakresie przedłużenia pobytu nieletniego w schronisku i będącej jej wynikiem niewłaściwej praktyki, co skutkowało niemożnością wykorzystania kontroli odwoławczej przedłużanego w sposób arbitralny i, co więcej, na nie określony czas, umieszczenia w schronisku.

¹ Temat został zgłoszony przez Departament Sądów, Organizacji i Analiz Wymiaru Sprawiedliwości Ministerstwa Sprawiedliwości; w piśmie Departamentu Spraw Międzynarodowych Ministerstwa Sprawiedliwości do Rzecznika Praw Obywatelskich z dnia 26 listopada 2016 r. stwierdzono, że Ministerstwo Sprawiedliwości „w swoich działaniach nadzorczych i legislacyjnych podejmowanych w celu wykonania wyroku w sprawie *Grabowski* uwzględni wyniki badań zleconych Instytutowi Wymiaru Sprawiedliwości”.

Orzeczenie ETPCz w przedmiotowej sprawie zostało dokładnie omówione m.in. przez Marcina Morawskiego². Skarżący nieletni M. Grabowski zarzucił, na podstawie art. 5 ust. 1 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wartości (dalej: Konwencja)³, że jego przedłużające się pozbawienie wolności w schronisku dla nieletnich było niezgodne z prawem oraz że nie mógł skorzystać ze środków odwoławczych umożliwiających ustalenie legalności pozbawienia wolności⁴. W myśl art. 5 ust. 1 pkt d Konwencji, jednym z wyjątków od reguły zakazującej pozbawienia wolności jest przypadek pozbawienia nieletniego wolności na podstawie zgodnego z prawem orzeczenia w celu ustanowienia nadzoru wychowawczego lub zgodnego z prawem pozbawienia nieletniego wolności w celu postawienia go przed właściwym organem⁵. Tymczasem trzymiesięczny okres, na jaki umieszczono M. Grabowskiego w schronisku, upłynął, a sąd rodzinny odmówił jego zwolnienia, gdyż nie ustały okoliczności przemawiające za umieszczeniem w schronisku. Sąd poinformował obrońcę nieletniego, że nie wydał postanowienia o przedłużeniu. Sądy przyjmowały wówczas często pogląd, że nie jest to konieczne, skoro już skierowano sprawę do rozpoznania w trybie poprawczym.

Kolejnym zarzutem był brak możliwości odwołania się do sądu w celu podważenia zgodności z prawem pozbawienia go wolności. Trybunał stwierdził, że w tym zakresie skarga powinna zostać rozpoznana na podstawie art. 5 ust. 4 Konwencji, który stanowi, co następuje:

„4. Każdy, kto został pozbawiony wolności przez zatrzymanie lub aresztowanie, ma prawo odwołania się do sądu w celu ustalenia bezzwłocznie przez sąd legalności

² M. Morawski, Przedłużenie pobytu nieletniego w schronisku dla nieletnich w świetle orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Grabowski przeciwko Polsce (wyrok z 30 czerwca 2015 r., Izba (sekcja IV), skarga nr 57722/12), „Probacja” nr IV, 2015, s.33-43.

³ Sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.).

⁴European Court of Human Rights: SPRAWA GRABOWSKI przeciwko POLSCE (Skarga nr 57722/12) WYROK. STRASBURG, 30 czerwca 2015, s. 2.

⁵ Art. 5 ust. 1 pkt d) Konwencji stanowi:

„1. Każdy ma prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego. Nikt nie może być pozbawiony wolności, z wyjątkiem następujących przypadków i w trybie ustalonym przez prawo: (...)

d) pozbawienia nieletniego wolności na podstawie zgodnego z prawem orzeczenia w celu ustanowienia nadzoru wychowawczego lub zgodnego z prawem pozbawienia nieletniego wolności w celu postawienia go przed właściwym organem”.

pozbawienia wolności i zarządzenia zwolnienia, jeżeli pozbawienie wolności jest niezgodne z prawem.”

Trybunał poddał ocenie polskie regulacje ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich obowiązujące w okresie stosowania tego środka wobec M. Grabowskiego w 2012 r.⁶ a także przepisy znowelizowane w 2013 r.⁷ Odnosił je do polskiej Konstytucji, która w art. 41 ust. 1 i 2 stanowi, że każdemu zapewnia się wolność osobistą i nietykalność osobistą; pozbawienie lub ograniczenie wolności może nastąpić tylko na zasadach i w trybie określonych w ustawach oraz że każdy pozbawiony wolności nie na podstawie wyroku sądowego ma prawo odwołania się do sądu w celu niezwłocznego ustalenia legalności tego pozbawienia. Powołał się także na podnoszoną przez Rzecznika Praw Obywatelskich⁸ kwestię niespójności interpretacji art. 27 u.p.n. i przyjmowanie przez sądy rodzinne, że samo skierowanie sprawy do rozpoznania w postępowaniu poprawczym stanowi podstawę przedłużenia pobytu nieletniego w schronisku. Trybunał odniósł się także do art. 37 Konwencji zobowiązującego do zapewnienia przez państwo, aby żadne dziecko nie zostało pozbawione wolności w sposób bezprawny lub arbitralny. W myśl tego przepisu Konwencji, aresztowanie, zatrzymanie lub uwięzienie dziecka powinno być zgodne z prawem i może być zastosowane jedynie jako środek ostateczny i na możliwie najkrótszy czas (art. 37 pkt b); a każde dziecko pozbawione wolności musi mieć prawo do uzyskania niezwłocznego dostępu do prawnej lub innej odpowiedzialnej pomocy, jak również prawo do kwestionowania legalności pozbawienia go wolności przed sądem lub inną kompetentną, niezawisłą i bezstronną władzą oraz domagania się uzyskania szybkiej decyzji w tej sprawie (pkt d).

W wyroku w sprawie Grabowski przeciw Polsce, w punkcie 68, Trybunał zwrócił uwagę, że pomimo podnoszenia przez Rzecznika Praw Obywatelskich kwestii stwierdzonych w tej sprawie i uznania przez Ministra Sprawiedliwości, że wymagają one rozwiązania w drodze nowelizacji prawa, to jednak wydaje się, że „*żadne*

⁶ Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (t.j. Dz. U. z 2010 r. Nr 33, poz. 178 zm.: Dz. U. z 2009 r. Nr 157, poz. 1241, z 2011 r. Nr 112, poz. 654, Nr 149, poz. 887 i Nr 191, poz. 1134, z 2012 r. poz. 579), dalej u.p.n.

⁷ Ustawa z dnia 30 sierpnia 2013 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz niektórych innych ustaw. (Dz. U. poz. 1165).

⁸ W liście do Ministra Sprawiedliwości RPO-714459-II/12 z dnia 24 czerwca 2013 r.

konkretne działania w tym względzie nie zostały przez Rząd podjęte, a nadto, iż zmiany ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich wprowadzone ustawą z dnia 30 sierpnia 2013 r. nie rozwiązały problemów wskazanych przez Trybunał w sprawie skarżącego. (...) W związku z powyższym, pozwane państwo powinno sięgnąć po środki legislacyjne, lub inne właściwe środki, w celu eliminacji praktyki wykształconej na gruncie art. 27 ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, mającej zastosowanie we właściwym okresie, oraz zapewnienia, by każde pozbawienie nieletniego wolności miało podstawę w postaci orzeczenia sądu. Podjęte środki powinny być obliczone na usunięcie naruszeń obu przepisów Konwencji, które zostały stwierdzone przez Trybunał w przedmiotowej sprawie.”⁹

W związku z wykonaniem wyroku, Ministerstwo Sprawiedliwości podjęło działania upowszechniające oraz nadzorcze. W ramach tych pierwszych, wyrok przetłumaczono na język polski i zamieszczono na stronie internetowej Ministerstwa. Ministerstwo Sprawiedliwości przyjęło stanowisko, że do czasu nowelizacji ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich należy ujednoczyć praktykę sądów zgodnie ze standardami wyznaczonymi w omawianym wyroku i przesłało stosowną informację prezesom wszystkich sądów apelacyjnych w celu rozpowszechnienia jej wśród sędziów.

W ramach działań nadzorczych, zwrócono się do Prezesów Sądów Apelacyjnych z prośbą o zbadanie praktyki w zakresie stosowania umieszczenia w schronisku. Kwerenda wykazała, że choć w większości sądów przestrzegano standardów wskazanych w wyroku Trybunału - przedłużano pobyt nieletniego na posiedzeniu, o którym informowano strony, pouczano strony o możliwości zaskarżenia - to w kilkunastu sądach rejonowych zdarzało się „automatyczne” przedłużanie pobytu nieletniego; nie można było zatem mówić o jednolitej praktyce w tym względzie. Podjęto więc kolejne czynności mające na celu przypomnienie sędziom standardu wynikającego z omawianego wyroku oraz możliwych konsekwencji ich nie przestrzegania, a także o konieczności realizowania przez sądy obowiązków dotyczących procedur przy stosowaniu umieszczenia w schronisku, przewidzianych w nowym regulaminie urzędowania sądów powszechnych¹⁰, do którego

⁹ European Court of Human Rights: SPRAWA GRABOWSKI przeciwko POLSCE..., s.18 i 19.

¹⁰ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 23 grudnia 2015 r. Regulamin urzędowania sądów powszechnych (Dz. U. poz. 2316).

wprowadzono zapisy uwzględniające standardy wskazane w wyroku (o czym będzie jeszcze mowa).

Wyniki kolejnej kwerendy wykazały, że w pierwszej połowie 2016 r. jeszcze w sześciu sądach były przypadki nie przedłużania pobytu w schronisku w sposób zgodny ze wskazaniami Trybunału.

I.2. Uregulowania prawne oraz praktyka orzekania umieszczenia nieletniego w schronisku

Umieszczenie w schronisku dla nieletnich to w świetle obowiązujących przepisów najbardziej radykalny spośród środków jakie można zastosować wobec nieletniego zanim zapadnie orzeczenie kończące postępowanie w jego sprawie. Pozostałe to nadzór kuratora lub innej osoby godnej zaufania, nadzór organizacji społecznej albo zakładu pracy, a także umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym albo w rodzinie zastępczej zawodowej lub zastosowanie środków leczniczych. Środki wiążące się z zabranieniem nieletniego z jego środowiska można stosować wtedy, gdyby inne środki byłyby niewystarczające (art. 26 u.p.n.¹¹). W doktrynie określa się je mianem środków zapobiegawczych¹² bądź tymczasowych¹³.

Dane liczbowe o stosowaniu środków tymczasowych w okresie od 2010 do 2016 r. prezentuje tabela 1.

¹¹ Obecnie t.j. Dz. U. z 2016 r. poz. 1654.

¹² Tak np. M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, Warszawa 2008, s. 140.

¹³ A. Strzembosz, *Postępowanie w sprawach nieletnich w prawie polskim*, Lublin 1984, s. 98.

Tabela 1. Stosowanie środków zapobiegawczych w latach 2010 - 2016

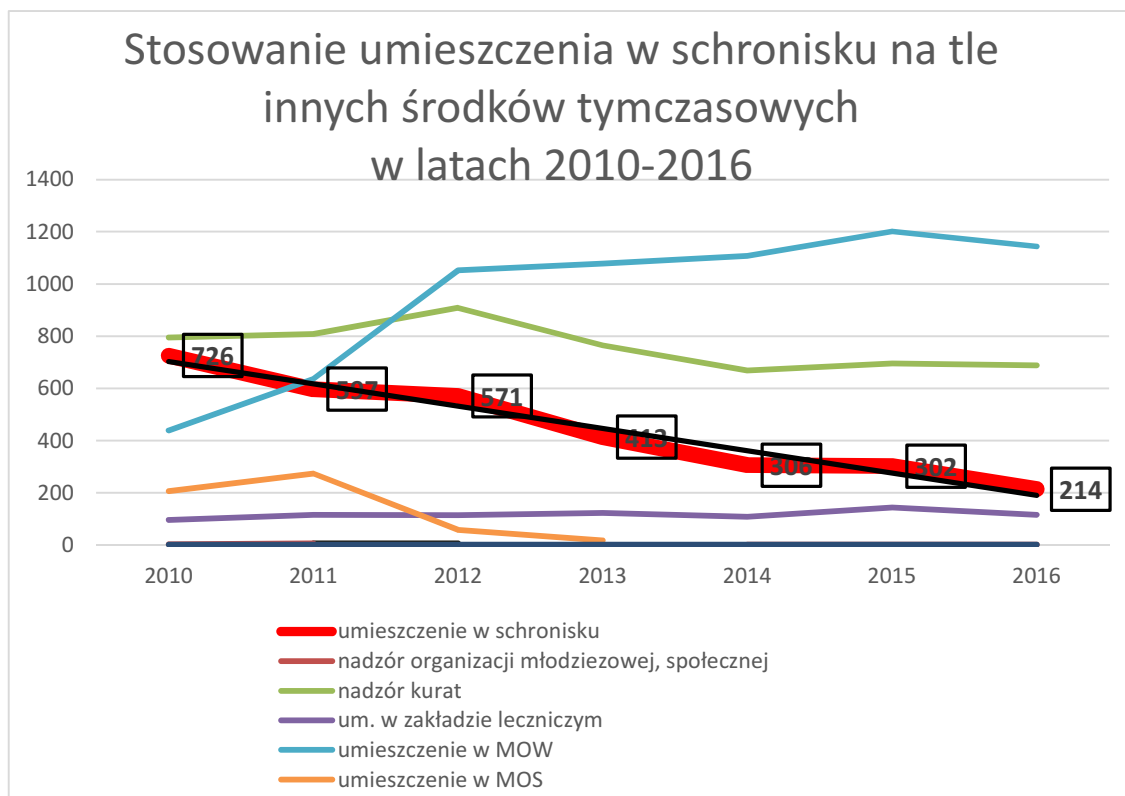
Rodzaj środka	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
umieszczenie w schronisku	726	597	571	413	306	302	214
nadzór organizacji społecznej, zakładu pracy	3	6	6		2	1	2
nadzór kuratora	795	808	909	765	669	696	688
umieszczenie. w zakładzie leczniczym	96	115	114	123	108	144	116
umieszczenie w MOW	439	636	1052	1078	1107	1202	1144
umieszczenie w MOS	206	274	58	17			

Źródło danych – sprawozdania w sprawach rodzinnych i nieletnich MS-S16/18

W ostatnich latach najczęściej stosowanym środkiem tymczasowym jest umieszczenie w placówkach wychowawczych - pięciokrotnie częściej niż umieszczenie w schronisku dla nieletnich i dwukrotnie częściej niż tymczasowy nadzór kuratora. Nadzór kuratora z kolei stosowany jest ponad trzykrotnie częściej niż umieszczenie w schronisku dla nieletnich. Rzadziej niż umieszczenie w schronisku stosuje się natomiast umieszczenie w zakładzie leczniczym (dwukrotnie). Stosowanie innych środków tymczasowych to przypadki jednostkowe. Można więc stwierdzić, że umieszczenie w schronisku w świetle danych statystycznych jawi się jako środek stosowany znacznie, bo nawet kilkakrotnie rzadziej niż inne środki tymczasowe.

Co więcej, na przestrzeni ostatnich sześciu lat liczba umieszczeń w schroniskach ponad trzykrotnie zmniejszyła się - od 726 w 2010 r. do 214 w 2016 r, podczas gdy liczba umieszczeń w Młodzieżowym Ośrodku Wychowawczym znacznie wzrosła. Ilustruje to wykres 1.

Wykres 1.

Źródło danych – sprawozdania w sprawach rodzinnych i nieletnich MS-S16/18

Od 2013 r. nie umieszcza się tymczasowo nieletnich w młodzieżowych ośrodkach socjoterapii, w związku z przejściem tych placówek w gestię Ministerstwa Edukacji Narodowej.

Na przepisy dotyczące umieszczania w schronisku dla nieletnich należy spojrzeć pod kątem uwag formułowanych w powołanym wyroku ETPCz.

Przede wszystkim zwraca uwagę fakt, że ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich nie określa celów, w jakim stosuje się środki tymczasowe. Brakuje także wskazania przesłanek stosowania umieszczenia w schronisku, na co trafnie wskazywano w literaturze¹⁴. Wymienia jedynie podstawy umieszczenia w schronisku dla nieletnich.

Podstawy umieszczenia w schronisku zamieszczone są w art. 27 u.p.n. Zgodnie z § 1 tego artykułu umieszczenie w schronisku może nastąpić jeśli zostaną ujawnione okoliczności przemawiające za umieszczeniem nieletniego w zakładzie poprawczym,

¹⁴ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, op. cit., s.141.

a zachodzi uzasadniona obawa ukrycia się lub zatarcia śladów czynu karalnego, albo jeżeli nie można ustalić tożsamości nieletniego. Ponadto wyjątkowo może to mieć miejsce także wtedy, gdy zaistnieje tylko pierwsza z wymienionych przesłanek (okoliczności przemawiające za umieszczeniem go w zakładzie poprawczym), a nieletniemu zarzucono popełnienie jednego z czynów karalnych enumeratywnie wymienionych w § 2 art. 27 u.p.n. Ich katalog jest tożsamy z zamieszczonym w art. 10 § 2 k.k. wyliczeniem czynów, za które nieletni może być wyjątkowo pociągnięty do odpowiedzialności karnej. Obejmuje on zamach na życie Prezydenta RP, zabójstwo, umyślne spowodowanie ciężkiego uszczerbku na zdrowiu, spowodowanie katastrofy, porwanie statku lub samolotu, zgwałcenie kwalifikowane, wzięcie zakładnika oraz rozbój¹⁵.

Zgodnie z § 3 art. 27 u.p.n., okres pobytu nieletniego w schronisku dla nieletnich przed skierowaniem sprawy na rozprawę nie może trwać dłużej niż 3 miesiące, przy czym okres ten należy określić w postanowieniu o umieszczeniu nieletniego w schronisku. Warto zwrócić uwagę, że brak jest w ustawie wskazania, że pobyt w schronisku powinien trwać tylko tak długo, jak jest to niezbędne. Określono w niej natomiast możliwość przedłużenia pobytu nieletniego w schronisku „ze względu na szczególne okoliczności sprawy” na okres nieprzekraczający dalszych 3 miesięcy (§ 4 art. 27 u.p.n.). O przedłużeniu pobytu nieletniego w schronisku sąd rodzinny orzeka na posiedzeniu, o którego terminie zawiadamia się strony i obrońcę nieletniego (§ 5). Ustawa dopuszcza kolejne przedłużenia, ograniczając okres łącznego pobytu nieletniego w schronisku do chwili wydania przez sąd pierwszej instancji postanowienia kończącego postępowanie, do roku¹⁶ (§ 6 art. 27 u.p.n.). Jednakże i ten okres może zostać przedłużony, na wniosek sądu prowadzącego sprawę, przez sąd okręgowy. Może to nastąpić znów „w szczególnie uzasadnionych przypadkach” (nie sprecyzowano, czy muszą to być jeszcze jakieś inne uzasadnienia niż przy poprzednich przedłużeniach), na czas oznaczony, ale ustawa tego okresu już nie ogranicza (§ 7 art. 27 u.p.n.).

¹⁵ Art. 134, art. 148 § 1, 2 lub 3, art. 156 § 1 lub 3, art. 163 § 1 lub 3, art. 166, art. 173 § 1 lub 3, art. 197 § 3, art. 252 § 1 lub 2 i art. 280 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny. (t.j. Dz. U. z 2016 r. poz. 1137 ze zm.).

¹⁶ Do okresu tego nie wlicza się nieusprawiedliwionej nieobecności nieletniego w schronisku dla nieletnich trwającej dłużej niż 3 dni oraz okresu obserwacji psychiatrycznej (§ 6 art. 27 u.p.n.).

Marcin Morawski trafnie zauważa, że uregulowanie przepisów art. 27 § 3-6 ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich nie obejmuje zakończenia pobytu nieletniego w schronisku, poprzez uchylenie wydanego postanowienia o umieszczeniu w schronisku, względnie na skutek postanowienia innej treści¹⁷. W tym miejscu trzeba przywołać art. 74 § 1 u.p.n., w myśl którego zastosowane tymczasowo wobec nieletniego umieszczenie w schronisku trwa do czasu przystąpienia do wykonywania orzeczenia, chyba że sąd rodzinny postanowił inaczej. W wyjątkowych wypadkach, uznając, że ze względów wychowawczych jest to konieczne, sąd może orzec umieszczenie nieletniego w schronisku dla nieletnich nieletniego, wobec którego orzeczono umieszczenie w zakładzie poprawczym a wykonanie tego natrafiło na niedające się usunąć przeszkody (zasadą jest jednak stosowanie w takiej sytuacji nadzoru kuratora). Pobyt w schronisku nie może wówczas przekroczyć 3 miesięcy (§ 2 art. 74 u.p.n.,).

Zgodnie z art. 29 u.p.n. postanowienie o umieszczeniu w schronisku doręcza się stronom; przysługuje na nie zażalenie; przepis ten nie przewiduje jednak, że powinno być ono rozpoznane niezwłocznie (o niezwłoczności mowa tylko w odniesieniu do zażaleń na orzeczenia o potrzebie obserwacji i jej przedłużenia). Nie wstrzymuje ono wykonania postanowienia.

Warto wspomnieć o kompetencjach Ministra Sprawiedliwości wskazanych w art. 95 u.p.n. Według tego przepisu Minister Sprawiedliwości sprawuje zwierzchni nadzór nad schroniskami dla nieletnich, tworzy je i znosi, określa w drodze rozporządzenia wskazane w ustawie kwestie dotyczące funkcjonowania schronisk, takie jak: rodzaje schronisk dla nieletnich i zakładów poprawczych, w zależności od stosowanych wobec nieletnich środków i form oddziaływania wychowawczego, resocjalizacyjnego i terapeutycznego, sposób wykonywania wspomnianego nadzoru przez Ministra, organizacja schronisk oraz szczegółowe zasady kierowania, przyjmowania, przenoszenia, zwalniania i pobytu w nich nieletnich. Ważne jest wskazanie, że przy określaniu ram organizacyjnych schronisk, Minister Sprawiedliwości ma uwzględniać konieczność zapewnienia sprawności postępowania, bezpieczeństwa schronisk i zakładów, właściwych warunków pobytu i przestrzegania praw nieletnich, a także sposób wykonywania nadzoru pedagogicznego (art. 95 § 3 u.p.n.). Rozporządzenie

¹⁷ M. Morawski, *Przedłużenie pobytu nieletniego w schronisku dla nieletnich...*, op. cit., s. 38.

Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 października 2001 r. w sprawie zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich (Dz. U. Nr 124, poz. 1359), było kilkakrotnie nowelizowane¹⁸.

Regulacje dotyczące pewnych kwestii związanych ze stosowaniem umieszczenia w schronisku zawiera rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 23 grudnia 2015 r. Regulamin urzędowania sądów powszechnych¹⁹. Chodzi o powiadamianie o zastosowaniu umieszczenia wobec nieletniego nie będącego obywatelem polskim, o zasadzie umożliwienia nieletniemu zwalnianemu ze schroniska odebrania rzeczy i rozliczenia się ze schroniskiem. Przede wszystkim jednak, wprowadzono regulacje (w § 242 i § 243), z których wynika obowiązek wydania przez sąd rozstrzygnięcia w przedmiocie kwestii wskazanych w art. 27 u.p.n. także po skierowaniu sprawy na rozprawę oraz powiadamianie dyrektora schroniska o terminach posiedzeń i o zapadłych orzeczeniach²⁰. Przepisy te weszły w życie 1 stycznia 2016 r.

Planuje się nowe uregulowanie ustawowe omawianych kwestii – w założeniach projektu ustawy o zmianie u.p.n. uwzględniono problematykę procedury przedłużania pobytu nieletniego w schronisku dla nieletnich na podstawie art. 27 u.p.n. Proponuje się dodanie przepisu, zgodnie z którym, jeżeli po skierowaniu sprawy na rozprawę zajdzie konieczność przedłużenia pobytu w schronisku, można ten termin przedłużyć na czas oznaczony. Wobec treści art. 27 § 6 u.p.n., w myśl którego pobyt w schronisku do chwili wydania orzeczenia kończącego sprawę w pierwszej instancji

¹⁸ T.j. Dz. U. z 2014 r., poz. 1054 oraz późniejsze zmiany, zwłaszcza z dnia 29 października 2015 r. (Dz. U. poz. 1809), z dnia 6 lipca 2016 r. (Dz.U. poz. 995). Od dnia 7 marca 2017 r. - t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 487.

¹⁹ Dz. U. poz. 2316.

²⁰ „§ 242. 1. Po skierowaniu na rozprawę sprawy nieletniego umieszczonego w schronisku dla nieletnich, kieruje się sprawę na posiedzenie w celu rozstrzygnięcia kwestii wskazanych w art. 27 ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz. U. z 2014 r. poz. 382 oraz z 2015 r. poz. 1418 i 1707), zwanej dalej „U.p.n.” uwzględniając termin o którym mowa w § 243”;

„§ 243. 1. Sąd, który wydał postanowienie w przedmiocie przedłużenia umieszczenia w schronisku dla nieletnich, przesyła administracji schroniska odpis tego postanowienia odpowiednio wcześniej, tak aby właściwa jednostka otrzymała go najpóźniej na 3 dni robocze przed upływem terminu określonego w postanowieniu o zastosowaniu tego środka lub jego przedłużeniu. W razie stwierdzenia, że administracja schroniska nie otrzymała dokumentu w tym terminie, prezes sądu, przewodniczący wydziału, sędzia lub asesor sądowy dyżurny przekazuje bezzwłocznie telefaksem, pocztą elektroniczną lub poprzez bezpośrednie doręczenie, informację o treści postanowienia i zarządza niezwłoczne przesłanie odpisu postanowienia oraz innych niezbędnych dokumentów administracji schroniska.

2. Przepis ust. 1 stosuje się odpowiednio w razie uchylenia przez właściwy sąd postanowienia o zastosowaniu lub przedłużeniu umieszczenia w schronisku dla nieletnich”.

nie może trwać dłużej niż rok, będzie to mógł być okres od 6 do 9 miesięcy. Przewiduje się również zmianę art. 29 u.p.n. polegającą na rozszerzeniu możliwości zażalenia na postanowienia wydane w projektowanym trybie²¹.

²¹ Założenia projektu ustawy o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich i niektórych innych ustaw (projekt z dnia 29 lipca 2014 r.).

Część II

Umieszczenie w schronisku dla nieletnich w świetle badań empirycznych

II.1. Cel, zakres i metoda badań

Badania zlecone przez Ministerstwo Sprawiedliwości miały za zadanie przeanalizowanie praktyki stosowania tego środka tymczasowego pod kątem problemów zawartych w orzeczeniu Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Grabowski przeciwko Polsce. Musiały zatem objąć w szczególności następujące aspekty:

- stosowanie izolacyjnego środka tymczasowego w ostateczności;
- zgodność umieszczenia nieletniego w schronisku z obowiązującymi przepisami pod kątem wskazań zawartych w art. 5 ust. 1 pkt d – „w celu postawienia go przed właściwym organem”;
- umieszczanie w schronisku na możliwie najkrótszy czas;
- korzystanie z możliwości przedłużenia okresu umieszczenia w schronisku tylko w wyjątkowych i szczególnie uzasadnionych przypadkach oraz w sposób zapewniający stronom możliwość odwołania się;
- zapewnienie szybkiej kontroli odwoławczej zarówno postanowienia o umieszczeniu nieletniego w schronisku jak i postanowienia o przedłużeniu okresu umieszczenia.

W momencie przystępowania do badań było oczywistym, że ich celem nie jest wykazanie, czy praktyka w omawianym obszarze jest w skali kraju jednolita i czy respektuje wskazane w orzeczeniu w sprawie Grabowskiego problemy, co pozwoliłoby uznać wyrok za wykonany. W Ministerstwie Sprawiedliwości przeprowadzono bowiem w okresie poprzedzającym realizowanie badania dwie kwerendy wskazujące na to, że nie można stwierdzić istnienia w kraju jednolitej

praktyki, uwzględniającej wskazania Trybunału. W niektórych sądach nadal nie wydawano zaskarżalnych postanowień o przedłużeniu pobytu nieletniego w schronisku.

Celem badania było zatem przede wszystkim przeanalizowanie pozostałych kwestii wskazanych w przedmiotowym orzeczeniu.

II.2. Dobór próby

Aby zbadać wymienione problemy wytypowano sądy rodzinne, posługując się doborem losowo-celowym. Postanowiono bowiem włączyć do próby sądy, w których - jak wykazano w kwerendach - istniały nieprawidłowości przy przedłużaniu okresu umieszczenia nieletniego w schronisku. Wylosowano do niej wydziały rodzinne, spośród wszystkich, w których zastosowano umieszczenie w schronisku w okresie od ogłoszenia orzeczenia w sprawie Grabowski przeciwko Polsce, to jest od 1 lipca 2015 r. do połowy 2016 r. W ten sposób wytypowano 29 wydziałów rodzinnych i nieletnich z obszaru całego kraju. Badano wszystkie sprawy, w których we wskazanym okresie zastosowano umieszczenie w schronisku. Większość sądów nadesłało akta spraw (przy czym często wielotomowe), a mniejsza grupa sądów – kserokopie wskazanych dokumentów. Były wśród nich postanowienia o wszczęciu postępowania, o umieszczeniu w schronisku i o przedłużeniu pobytu w nim, zażalenia i apelacje oraz decyzje sądu odwoławczego a także opinie o nieletnich. Pozwoliło to, w szczególności, na włączenie do próby także spraw, w których postępowanie nie zostało jeszcze prawomocnie zakończone.

Próba objęła 81 przypadków zastosowania umieszczenia nieletniego w schronisku.

II.3. Wyniki badań

II.3.1. Wiek i płeć nieletnich

Wśród nieletnich, których umieszczenia w schronisku objęto badaniem, było 67 chłopców i 14 dziewcząt.

Płeć nieletnich oraz ich wiek w chwili wydania postanowienia o umieszczeniu w schronisku ilustruje tabela 2.

Tabela 2. Nieletni według płci i wieku w chwili wydania postanowienia o umieszczeniu w schronisku

Wiek	chłopcy	dziewczęta	ogółem	chłopcy %	dziewczęta%	% ogółu
13 lat	10	3	13	15	21,5	16
14 lat	9	0	9	14	0	11
15 lat	20	3	23	30	21,5	29
16 lat	24	7	31	36	50	39
17 lat	3	1	4	5	7	5
Ogółem	66*	14	80	100,0	100,0	100,0

*brak danych o wieku 1 chłopca

Najwięcej nieletnich ukończyło w momencie umieszczenia w schronisku 16 lub 15 lat – łącznie prawie 70% ogółu. Trzynastolatków było około 16%, a czternastolatków o 5 punktów procentowych mniej. Czworo nieletnich (trzech chłopców i dziewczyna) w chwili umieszczenia miało ukończone 17 lat – wobec chłopców postępowanie wszczęto przed osiągnięciem przez nich wieku odpowiedzialności karnej a postanowienie o umieszczeniu w schronisku wydano już po przekroczeniu tej granicy. Wobec jednej nieletniej postępowanie wszczęto już po jej 17 urodzinach; kurator wykonujący orzeczoną w poprzedniej sprawie nadzór złożył wniosek o zmianę środka na umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym.

Porównanie wieku dziewcząt i chłopców pozwoliło stwierdzić, że wśród umieszczonych dziewcząt więcej było tych starszych – połowa miała ukończone 16 lat.

II.3.2. Przestanki umieszczenia w schronisku

II.3.2.a. Zagadnienia ogólne

Pierwszą z badanych kwestii były przestanki umieszczenia nieletniego w schronisku. Powinny być one wskazane w uzasadnieniu wydanego przez sąd postanowienia. W kilku przypadkach w aktach bądź w nadesłanych do Instytutu Wymiaru

Sprawiedliwości dokumentach uzasadnień jednak nie było. W uzasadnieniach sądy zwykle przytaczały treść przepisów ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich dotyczących umieszczenia w schronisku, co ułatwia stronom (nieletniemu i jego rodzicom) zapoznanie się z nimi. W dalszej części najczęściej wskazywano na konkretne okoliczności przemawiające za zastosowaniem tego środka tymczasowego.

Przesłanki zastosowania umieszczenia w schronisku podawane przez sąd w uzasadnieniach wnikliwie przeanalizowano. W większości spraw sądy przywoływały jednocześnie cztery przesłanki – uzasadnione przypuszczenie, że nieletni popełnił czyn karalny, wysoki stopień demoralizacji, nieskuteczność poprzednio stosowanych środków wychowawczych lub poprawczych i obawę ukrycia się lub matactwa (28 przypadków) a poza tymi w dalszych 21 przypadkach dodano jeszcze inne powody, jak np. „ochrona osób, które mogą stać się ofiarami”, „nie ma gdzie go umieścić – jest sierotą a miejsce w młodzieżowym ośrodku wychowawczym stracił” czy „pozostanie na wolności stwarza niebezpieczeństwo dla samej nieletniej”.

II.3.2.b. Uzasadniona obawa ukrycia się nieletniego lub zatarcia śladów czynu karalnego

W większości spraw podstawą umieszczenia w schronisku były przesłanki wymienione w art. **27 §1 u.p.n.** W 63 sprawach z 76, w których były uzasadnienia, wymieniano, istniejącą **jednocześnie z okolicznościami przemawiającymi za umieszczeniem w zakładzie poprawczym, przesłankę uzasadnionej obawy ukrycia się nieletniego lub zatarcia śladów czynu karalnego.** W czterech przypadkach nie wymieniono jej *expressis verbis*, ale chodziło o nieletnich, którzy w momencie wydawania postanowienia ukrywali się i sąd zapewne wobec tego nie uznał za konieczne odniesienie się do tej przesłanki w uzasadnieniu. Wśród badanych spraw nie było żadnego przypadku niemożności ustalenia tożsamości nieletniego.

W 9 przypadkach nie wymieniono przesłanki obawy matactwa bądź ucieczki. Nie musiała ona istnieć w przypadku sześciorga nieletnich, których umieszczono w schronisku na podstawie art. **27 § 2 u.p.n.**, wymieniającym, oprócz **okoliczności**

przemawiających za umieszczeniem w zakładzie poprawczym, popełnienie jednego z wymienionych czynów karalnych. Czwórce dziewcząt i jednemu chłopcu zarzucano rozbój a innemu, szesnastolatkowi, zabójstwo, którego okoliczności popełnienia wskazywały na wyjątkowe okrucieństwo niewspółmierne do sytuacji oraz bezwzględność.

Nieletni działał w sposób przemyślany i zaplanowany. Chcąc zdobyć gotówkę rozplatał siekierą głowę znajomej - drobnej staruszce. Po popełnieniu tego przestępstwa pojechał taksówką do sklepu aby kupić sobie nowe ubrania. W uzasadnieniu wskazano na wysoki stopień demoralizacji, wymieniając również takie jej przejawy, jak porzucenie szkoły (uczył się w miarę dobrze, ale był arogancki i wulgarny, zaczął wagarować), używanie narkotyków, palenie papierosów. Wymknął się całkowicie spod kontroli rodziców. Wcześniej sąd nie stosował wobec niego środków wychowawczych ani poprawczych.

W pozostałych trzech sprawach, w których sąd nie wskazał przestanki obawy mactwa lub ukrycia się, nie chodziło jednak o czyny wymienione w art. 27 § 2 u.p.n..

W jednej z nich dopiero w postanowieniu o przedłużeniu umieszczenia nieletniego w schronisku wskazano, że „zachodzi również uzasadniona obawa próby ucieczki i ukrycia się nieletniego z uwagi na realną możliwość zastosowania wobec niego środka poprawczego”. Wcześniej w uzasadnieniu postanowienia o umieszczeniu w schronisku wskazywano tylko na to, że znaczny stopień demoralizacji, bezskuteczność oddziaływań podejmowanych w placówce opiekuńczo-wychowawczej oraz zarzucane mu czyny (zniszczenie drzwi, liczne próby wymuszenia od matki pieniędzy oraz znieważenie kierownika szkoły) przemawiają za umieszczeniem go w zakładzie poprawczym. Wspomniano też, że istnieje duże ryzyko „podjęcia zachowań o charakterze aspołecznym”. Nie wspomniano jednak w uzasadnieniu o obawie mactwa lub ukrywania się nieletniego, co może sugerować, że w momencie wydawania postanowienia o umieszczeniu w schronisku taka obawa nie istniała, i że środek ten był zastosowany z innych względów niż wskazuje na to przepis art. 27 u.p.n.. Może powstać wrażenie, że przyczyną umieszczenia w schronisku była przede wszystkim nieskuteczność oddziaływań wychowawczych – przez matkę i przez placówkę opiekuńczo-

wychowawczą. Wcześniej orzeczono wobec nieletniego upomnienie, zobowiązania do systematycznego uczęszczania do szkoły, zaniechania palenia papierosów i używania środków odurzających. Umieszczenie tego nieletniego w schronisku przedłużano aż cztery razy; trwało 10 miesięcy. Przedłużenia uzasadniano dużym prawdopodobieństwem, że nie umieszczenie w schronisku spowoduje próbę kolejnego agresywnego zachowania wobec matki, jej zastraszenie i próbę zacierania śladów. Jako szczególną okoliczność przedłużeń podano to, że umieszczenie w schronisku jest jedynym sposobem zatrzymania pogłębiającej się demoralizacji i wdrożenia procesu wychowawczego i zabezpieczenia sprawności postępowania. Adwokat (z wyboru) trzykrotnie składał zażalenia na kolejne postanowienie o przedłużeniu umieszczenia w schronisku, wskazując na brak łącznego wystąpienia obu przesłanek (okoliczności przemawiających za umieszczeniem w schronisku i obawy ucieczki) i na braku dowodów uprawdopodobniających obawę ucieczki, skoro nieletni przebywał w zamkniętej placówce opiekuńczo-wychowawczej. Podnosił też, że matka chce przebaczyć nieletniemu. Wszystkie zażalenia oddalono jako bezzasadne; sąd odwoławczy podkreślał zwłaszcza istnienie przesłanek przemawiających za umieszczeniem w zakładzie poprawczym i brak pozytywnej prognozy. Sąd dysponował dwiema opiniami ze schroniska, z czerwca i lipca 2015 r. oraz opinią psychologiczno-pedagogiczną z sierpnia, a uzupełnioną w październiku. Stwierdzono zaburzenia zachowania i emocji, nie poddawanie się przez nieletniego oddziaływaniom wychowawczym (podkreślano zwłaszcza skracanie dystansu i wulgarność). Sugerowano umieszczenie nieletniego w zakładzie poprawczym i sąd zastosował ten środek, jednak dopiero 29 lutego 2016 r. Na podstawie akt trudno odpowiedzieć na pytanie, czemu postępowanie w tej sprawie trwało tak długo. Można się zastanawiać, czy nie przyczyniło się do tego długo trwające postępowanie odwoławcze, jednak rozpoznanie dwóch ostatnich zażaleń nastąpiło 20 listopada. Do wydania końcowego orzeczenia upłynęły więc od tego momentu trzy miesiące.

Ocena zasadności powołania przesłanki obawy ukrycia się nieletniego bądź matactwa oraz jej rzeczywistego istnienia nie jest rolą badającego; zresztą na postawie samych dokumentów zawartych w aktach nie byłaby ona w pełni miarodajna. W przypadku nieletnich, którzy notorycznie uciekali, byli poszukiwani przez policję lub na przykład nie stawiali się na zarządzone przez sąd badania specjalistyczne, nie można mieć wątpliwości co do słuszności umieszczenia

w schronisku. W dalszej części opracowania zostanie rozwinięty wątek kwestionowania istnienia tej przesłanki w zażaleniach na postanowienie o umieszczeniu w schronisku i na przedłużeniu pobytu w nim.

II.3.2.c. Istnienie okoliczności przemawiających za umieszczeniem w zakładzie poprawczym

W uzasadnieniach wskazywano ogólnie istnienie takich okoliczności; nie zawsze je precyzowano. Zgodnie z art. 10 u.p.n. należą do nich zwłaszcza:

1. wysoki stopień demoralizacji nieletniego,
2. okoliczności i charakter czynu,
3. nieskuteczność innych środków wychowawczych (gdy już okazały się nieskuteczne lub gdy nie roszą resocjalizacji nieletniego).

Ad. 1. Istnienie przesłanki **wysokiego stopnia demoralizacji** oceniano na podstawie informacji znanych sądowni w momencie wydawania postanowienia o umieszczeniu w schronisku. Następnie weryfikowano je na podstawie danych zawartych w opiniach sporządzonych przez zespoły specjalistów lub biegłych w dalszym toku postępowania. W niektórych uzasadnieniach nie wskazywano *expressis verbis*, że stopień demoralizacji był wysoki, tylko wymieniano okoliczności mające o tym świadczyć. Często były stwierdzenia o postępującym lub pogłębiającym się procesie demoralizacji.

Przykładem mogą być następujące stwierdzenia wynotowane z uzasadnienia:

- *jest wysoce zdemoralizowana, nadużywa alkoholu, nałogowo pali papierosy, popełniła wysoce naganne czyny, w wyniku których mogło dojść do utraty życia, wymaga odizolowania bo jest niebezpieczna;*
- *nie chodzi do szkoły, ucieka, nic nie robi w domu, przeklina, kłóci się, włóczy;*
- *wagaruje, nadużywa alkoholu, narkotyzuje się, jest arogancki, wulgarny, ulega wpływom, nie chodzi na terapię;*

- samookalecza się, niebezpieczne zachowania nasilają się, wbił bratu nożyczki w nogę, odurza się, pije, nie bierze leków, otwarcie grozi rodzinie, poczucie bezkarności demonstrowane w czasie interwencji Policji.

W niemal co dziesiątym przypadku (w 7 na 76 spraw) jedyną okolicznością świadczącą o demoralizacji wskazaną w uzasadnieniu był charakter czynu – lub ich wielość. Ta przesłanka zostanie odrębnie przeanalizowana w dalszej części opracowania.

Źródłem informacji o przejawach demoralizacji w zdecydowanej większości przypadków (bo w 63) były dane z poprzednich spraw – najczęściej o demoralizację lub czyny karalne, czasem z opiekuńczych. W dziewięciu z tych spraw sporządzono na potrzeby przedmiotowego postępowania nowy wywiad środowiskowy; w innych korzystano z jeszcze aktualnych opinii z placówek, w których przebywał nieletni bądź sprawozdań kuratora z prowadzonych nadzorów. W sześciu przypadkach jedynym źródłem informacji był zlecony wywiad środowiskowy.

W zdecydowanej większości przypadków, analizując te informacje nie można było mieć wątpliwości, że stopień demoralizacji rzeczywiście był wysoki, jednak w kilku przypadkach, zdaniem badającej, dane były niewystarczające, aby tak stwierdzić. Chodziło zwłaszcza o sprawy, w których w momencie umieszczenia w schronisku nie było innych informacji niż wskazany w uzasadnieniu charakter czynu.

W sprawie nr 49 nieletniej zarzucono usiłowanie zabójstwa – dwukrotnie ugodziła kuchennym nożem ojca w brzuch po awanturze wynikłej z powodu łamania przez niego obietnicy podjęcia terapii - był uzależniony od alkoholu, stosował terror psychiczny i przemoc fizyczną – to ostatnie wobec matki nieletniej, która cierpiała na schizofrenię paranoidalną. Nieletnia była wówczas bardzo mocno zdenerwowana; czuła się zlekceważona (zwłaszcza, że wobec obcych ojców potrafił zachowywać się dobrze, pomagać). Sąd jednak nie rozważał działania w sytuacji silnego wzburzenia usprawiedliwionego okolicznościami. Nieletnia przyznała, że chciała ojcu zrobić krzywdę, ale zaraz po popełnieniu czynu przejawiała poczucie winy. Pomoc lekarska uratowała ojcu życie. W momencie zatrzymania nie było informacji o przejawach demoralizacji; z wyjątkiem okoliczności, że tego dnia nieletnia nie była w szkole. Później kurator stwierdził, że przypadki opuszczenia szkoły były pojedyncze, że

uczyła się słabo, że miały miejsce samookaleczenia. W opiniach biegłych wskazano, że można mówić zaledwie o pewnych początkach demoralizacji; stwierdzono podatność na negatywne wpływy rówieśników, sporadyczne picie piwa i palenie papierosów. Jako podstawę umieszczenia w schronisku wymieniono (obok popełnienia czynu) obawę wpływania przez nieletnią na zeznania małoletnich świadków zdarzenia.

Wątpliwości co do oceny stopnia demoralizacji mogły powstawać także w sprawie, w której nieletni był uzależniony od narkotyków i jego zachowania o znamionach czynu karalnego mogły wynikać tylko z tego faktu.

Porównanie informacji o stopniu demoralizacji dostępnych w momencie wydania postanowienia o umieszczeniu w schronisku z późniejszymi opiniami o nieletnim pozwoliły na stwierdzenie, że ta pierwsza ocena była niemal zawsze trafna. W paru przypadkach jednak w opiniach specjalistycznych stwierdzono, że „stopień demoralizacji nie jest wysoki, ale z tendencją do pogłębiania się”, w innej na przykład „rozpoczęty proces demoralizacji, ale przyczyną jest nie radzenie sobie z napięciem związanym z przemocą psychiczną ze strony ojca oraz lęki szkolne”

Liczbę okoliczności mogących świadczyć o istnieniu demoralizacji, a także o jej nasileniu, wymienionych w opinii o nieletnim, prezentuje tabela 3.

Tabela 3 . Liczba przejawów demoralizacji w opiniach specjalistycznych

Liczba przejawów	Częstość	%
Nie było przejawów	1	1,2
1-2	14	17,4
3-4	27	33,3
5	23	28,3
6-9	16	19,8
Ogółem	81	100

Jak widać, najczęściej w opiniach o nieletnim odnotowywano występowanie wielu różnych przejawów demoralizacji.

Prawie trzy czwarte nieletnich wagarowało - niektórzy sporadycznie, inni notorycznie, a część porzuciła szkołę, będąc na długotrwałych ucieczkach (73%). U dwóch trzecich nieletnich występowały skłonności do zachowań agresywnych. Sześćdziesiąt procent używało alkoholu bądź narkotyków (niektórzy jednak sporadycznie). Czterdzieści procent obracało się w środowisku osób zdemoralizowanych, czasem w przestępczym. Co trzeci nieletni popełniał wcześniej czyny karalne. Najczęściej były to drobne kradzieże, zwłaszcza sklepowe, czasem na szkodę najbliższych. Kilku nieletnich popełniło wcześniej czyny o znamionach rozbojów, pobić, paru – uszkodzenia ciała. Z innych przejawów demoralizacji, u co dziesiątego wskazywano lekceważenie wszelkich zasad i reguł porządku prawnego. Często wymieniano też poczucie bezkarności, wulgarność, konfliktowość, roszczeniowe nastawienie, notoryczne kłamanie, skłonności do manipulowania otoczeniem, nie poddawanie się jakimkolwiek oddziaływaniom wychowawczym. W pewnej grupie spraw wskazywano też na negatywny stosunek do nauki, niechęć do wysiłku umysłowego. Były też przypadki autoagresji – zwłaszcza samookaleczania się, sfrustrowania i prób samobójczych. Jest to bezsprzecznie sygnałem trudnej sytuacji emocjonalnej nieletnich. Niemal wszyscy mieli skomplikowaną, a nieraz bardzo problematyczną czy wręcz tragiczną sytuację rodzinną. Dość typową sytuacją były rodziny rozbite lub niepełne, w których często matki były nieporadne, niekonsekwentne wychowawczo. W rodzinach zrekonstruowanych często odnotowywano konflikty z nowymi partnerami rodzica. W wielu rodzinach był problem alkoholowy i przemoc oraz inna przestępczość, także bardzo poważna.

Na przykład, w przypadku nr 2 matka nieletniego, który umyślnie pchnął nożem nieznaną dziewczynę, była dwukrotnie karana za zabójstwo, poza tym była uzależniona od morfiny, agresywna.

Z opinii specjalistycznych najczęściej wynika, że to właśnie zła sytuacja rodzinna, agresja, przemoc, narastające konflikty i zaniedbania wychowawcze powodowały zaburzenia emocjonalne u nieletnich. Często nie były zaspokajane ich podstawowe potrzeby, zwłaszcza te emocjonalne, niekiedy bytowe. Była grupa nieletnich osieroconych, będących w placówkach lub pod opieką innych osób. Większość nieletnich pochodziła z rodzin wieloproblemowych. Choć szczegółowa analiza

problemów rodzinnych nieletnich wykracza poza ramy niniejszego opracowania, to nie sposób nie podkreślić, że informacje zebrane na potrzeby tego raportu wskazują dobitnie, że nagromadzenie problemów w tym obszarze, często przytłaczające, jest pierwszą i najważniejszą przyczyną wejścia nieletnich na złą drogę.

Drugim takim obszarem są problemy szkolne. Występowały one, w różnym nasileniu, niemal u wszystkich nieletnich (tylko w dwóch przypadkach ich nie było). Wspomniano już o wagarach; często wskazywano na lekceważący stosunek do obowiązków szkolnych – od nie odrabiania lekcji, nie prowadzenia zeszytów, braku motywacji, po całkowite porzucenie szkoły. Często też zwracano uwagę na problemy wychowawcze, nie respektowanie uwag dotyczących zachowania (w paru przypadkach przyczyną problemów mogła być stwierdzona nadrucliwość; jeden z nieletnich miewał np. napady furii), na arogancję, konflikty z rówieśnikami (słowne i bójki). Niektórzy mieli kłopoty z przyswajaniem wiedzy już od początku nauki, wynikające np. z dysleksji, dysgrafii, dyskalkulii, opóźnień umysłowych, fobii szkolnej i negatywizmu szkolnego. U innych problemy (z zachowaniem i z nauką) pojawiały się w starszych klasach szkoły podstawowej oraz w gimnazjum. Duża grupa nieletnich miała duże zaległości skutkujące opóźnieniami szkolnymi (sięgającymi nawet pięciu lat).

Pewne wnioski co do stopnia demoralizacji można wyprowadzić również z tego, czy zastosowanie jakich środków sugerowano w opiniach specjalistycznych oraz czy sąd rodzinny faktycznie orzekł umieszczenia w zakładzie poprawczym (którego przesłanki dostrzegał umieszczając nieletniego w schronisku), czy zastosował inne środki.

W opiniach specjalistycznych sugerowano bezwzględne orzeczenie umieszczenia w zakładzie poprawczym tylko 39 nieletnich (a więc mniej niż połowy) a z zawieszeniem – 14. Zastosowanie umieszczenia w innych placówkach – w okresie zawieszenia umieszczenia w zakładzie poprawczym albo jako środek samoistny – sugerowano co do jedenastu nieletnich.

Ostatecznie bezwzględne umieszczenie w zakładzie poprawczym orzeczono wobec 40 nieletnich, a z zawieszeniem wobec 12 (w tym w okresie zawieszenia wobec 11

miał być wykonywany nadzór kuratora a jednego umieszczono w placówce wychowawczej). Wobec kolejnych dwóch nieletnich zastosowano umieszczenie w Młodzieżowym Ośrodku Wychowawczym, troje zobowiązano do określonego postępowania, wobec jednego zastosowano środek leczniczo-wychowawczy. W kilkunastu sprawach w czasie prowadzenia badań postępowanie nie było jeszcze zakończone.

Warto zauważyć, że bezwzględne umieszczenie w schronisku orzeczono wobec zdecydowanej większości dziewcząt, bo 11 spośród 14.

Ad. 2. Kolejna przeanalizowana przesłanka przemawiająca za umieszczeniem w zakładzie poprawczym to **okoliczności i charakter czynu**. Przy analizowaniu czynów zarzucanych nieletnim umieszczonym w schroniskach przede wszystkim zwracała uwagę ich **wielość** (por. tabela 4).

Tabela 4. Liczba czynów popełnionych przez nieletnich umieszczonych w schroniskach

	jeden czyn	od 2 do 10	11 – 20	21 i więcej	Ogółem
I.b.	13	44	10	14	81
%	16,0	54,3	12,3	17,4	100,0

Zdecydowana większość sprawców popełniła ich po kilkanaście, a nawet po kilkadziesiąt. „Rekordzista” popełnił ich aż 98 (*przypadek nr 30*). *Piętnastolatek dokonał szeregu kradzieży sklepowych oraz włamań do altanek działkowych. Był to jego sposób na życie. Działał w sposób zaplanowany, w grupie przestępczej. W wieku 13 lat porzucił szkołę, ukrywał się. W chwili zatrzymania miał 5-letnie opóźnienie szkolne. Miał wcześniej sprawy w sądzie rodzinnym – najpierw stosowano wobec niego środki opiekuńcze w związku z ograniczeniem władzy rodzicielskiej matce (nadzór kuratora). Pochodził ze związku nieformalnego; matka bez zawodu i zatrudnienia, nadużywająca alkoholu i innych substancji psychoaktywnych, okresowo trudniła się nierządem, przebywała w zakładzie karnym. Kolejni partnerzy matki stosowali przemoc, nadużywali alkoholu. Nieletni był zaniedbany wychowawczo oraz jeśli chodzi o najbardziej elementarne potrzeby. Nieletni miał też sprawy w związku z notorycznymi kradzieżami oraz groźbami*

karalnymi – najpierw sąd odmówił wszczęcia postępowania, umorzenie, potem nadzór kuratora zmieniony na umieszczenie w Młodzieżowym Ośrodku Wychowawczym.

Tylko 16% nieletnich odpowiadało za popełnienie jednego czynu. Prawie co trzeciemu zarzucano ich ponad dziesięć.

Jeśli chodzi o rodzaje czynów, to dominowały te przeciwko mieniu (65%), wśród których największą grupę stanowiły rozboje. Czynów przeciwko życiu i zdrowiu było prawie 17%. Jedna dziesiąta czynów to znęcanie się.

Pewna grupa nieletnich miała sprawy o czyny określone w ustawie o zapobieganiu narkomanii – udzielanie narkotyków innej osobie bądź handel nimi.

Do najpoważniejszych czynów należą przypadki zabójstwa, spowodowania śmierci w wyniku pobicia i nieumyślnego uszkodzenia ciała. Były trzy przypadki spowodowania śmierci. Był jeden przypadek zgwałcenia, dokonanego na 80-letniej kobiecie, w kościele.

Nasilenie agresji przy popełnianiu czynu odnotowano u 40% nieletnich. Co dziesiąty był pod wpływem alkoholu bądź narkotyków. Niemal trzecia część popełniła czyny działając w grupie. 16% posługiwało się niebezpiecznym narzędziem. Ponad 12% działało z premedytacją.

Ad. 3. Ostatnia z przesłanek umieszczenia w zakładzie poprawczym, przewidywanego w momencie wydawania postanowienia, o charakterze fakultatywnym, to **nieskuteczność uprzednio stosowanych środków wychowawczych**. Stwierdzono ją u 70% badanych nieletnich. Najczęściej stosowano wcześniej wobec nich szereg różnych środków; co do czternastu nieletnich nie wszczęto lub umorzono wszczęte postępowanie (czasem parokrotnie). Az 43% nieletnich przebywała wcześniej w placówkach wychowawczych; wobec dwóch orzeczono zakład poprawczy z zawieszenie, podczas którego wykonywano nadzór kuratora, dwóch innych przebywało wcześniej w zakładzie poprawczym. Wobec około 30% nieletnich nie prowadzono wcześniej spraw w sądzie rodzinnym.

II.3.3. Okres na jaki umieszczono nieletnich w schronisku

Można z dużą stanowczością stwierdzić, że wydawanie postanowienia o umieszczeniu w schronisku na maksymalny, trzymiesięczny okres, jest regułą. Zatrzymanie na okres krótszy dotyczyło zaledwie czterech z 81 nieletnich; dwóch z nich umieszczono w schronisku na 2 miesiące i dwóch na miesiąc. Wobec 75 nieletnich zastosowano umieszczenie na okres trzech miesięcy, przy czym dwunastu z nich przebywało na ucieczce i okres ten zaczynał biec w momencie ich ujęcia.

Zastanawiać się można, czemu w zdecydowanej większości przypadków regułą jest umieszczanie nieletnich w schronisku od razu na maksymalny ustawowo dozwolony okres czasu i czy rzeczywiście da się wytłumaczyć, że jest to w konkretnej sprawie „możliwie najkrótszy czas”.

Wśród badanych spraw były sprawy dwóch nieletnich, których sąd umieścił w schronisku „do czasu prawomocnego zakończenia postępowania”. W jednym przypadku nieprawidłowość ta została skorygowana przez sąd odwoławczy, w drugim nie zostało to podniesione przez strony, gdyż w tej sprawie nie złożono zażalenia.

Orzeczenie końcowe w tej drugiej sprawie, w której określono okres umieszczenia „do czasu prawomocnego zakończenia postępowania”, zapadło dość szybko, bo w niewiele ponad miesiąc od ujęcia nieletniego. Toczyło się wobec niego trzynaście postępowań, dotyczących ponad trzydziestu czynów z ustawy o zapobieganiu narkomanii i kilkunastu przeciw mieniu (były to głównie kradzieże sklepowe). Nieletni miał poczucie bezkarności – zatrzymywano go wiele razy, lecz poza złożeniem wyjaśnień nieletni nie odczuł żadnych konsekwencji. Nie podejmowano innych działań poza dwukrotnym wystąpieniem przez kuratora z wnioskiem o zmianę wcześniej zastosowanego środka polegającego na skierowaniu do kuratorskiego ośrodka pracy z młodzieżą (poza tym dwukrotnie wydano postanowienie o newszczyznaniu postępowania). Nieletni był silnie uzależniony od dopalaczy; przebywał w zakładzie psychiatrycznym, gdzie stwierdzono zaburzenia zachowania i emocji, urojenia i zaburzenia psychiczne. Ojciec nie utrzymywał z nim kontaktu od 7 lat, matka była zatrzymywana i została skazana. Opinię o nieletnim sporządzono w schronisku po upływie miesiąca od zatrzymania. Sugerowano w niej zastosowanie

umieszczenia w zakładzie poprawczym. Tydzień po wpłynięciu opinii sąd orzekł właśnie ten środek.

Nie jest rolą prowadzącego badania kwestionowanie merytorycznej słuszności zastosowania środka ani zasadności wcześniejszego umieszczenia nieletniego w schronisku. Określenie jego terminu – nawet gdy sąd przewidywał szybkie zakończenie postępowania – trzeba jednak uznać za nieprawidłowe. Jak wspomniano, tak też w innej sprawie uznał sąd odwoławczy, zmieniając określenie „do czasu prawomocnego zakończenia postępowania” na wskazanie okresu umieszczenia (trzymiesięcznego).

II.3.4. Przedłużanie pobytu nieletniego w schronisku

Kluczowym spośród badanych zagadnień jest przedłużanie okresu pobytu nieletniego w schronisku, co zgodnie z § 4 art. 27 może nastąpić wtedy, gdy jest to konieczne ze względu na „szczególne okoliczności sprawy”. Postanowienie o przedłużeniu umieszczenia w ośrodku wydano aż w 64% badanych przypadków (w 52), a tylko w 23% przedłużenia pobytu nieletniego w schronisku nie było (dotyczyło to tylko 19 spośród 81 nieletnich; w przypadku 10 nieletnich nie było odpowiednich danych – w momencie badań trwały jeszcze „pierwsze” umieszczenie, a w kilku przypadkach sądy nie nadesłały niezbędnych informacji. Na jednym przedłużeniu skończyło się w 33 przypadkach. W ośmiu sprawach przedłużano pobyt dwukrotnie, w trzech – trzy razy, a pięciu nieletnim przedłużano ten okres aż czterokrotnie. Istotne jest także, na jaki okres przedłużano pobyt nieletniego w schronisku.

Okazało się, że ponad połowa przypadków – bo 28 z 52 - były to znów przedłużenia na maksymalny okres wskazany w § 4 art. 27 ustawy. Co więcej, drugie i trzecie przedłużenie również następowało na trzy miesiące – tylko w jednej sprawie drugie przedłużenie było na okres dwóch i kolejne na okres jednego miesiąca.

Pobyt w schronisku przedłużono we wszystkich sprawach dotyczących najpoważniejszych czynów karalnych – przeciw życiu i zdrowiu oraz zgwałcenia, oraz w 70% spraw o czyny przeciw mieniu. Dotyczyło to 70% nieletnich działających w grupie i prawie 56% nieletnich sprawców czynów przeciw mieniu, 77%

działających z użyciem niebezpiecznego narzędzia i 75% tych, wobec których wcześniej stosowane środki okazały się być bezskuteczne.

Należy przeanalizować, jakie to „szczególne okoliczności sprawy” skłaniały sąd do przedłużania okresu umieszczenia nieletnich w schronisku, skoro dotyczy to więcej niż połowy z nich (a może nawet prawie dwóch trzecich), w tym i sporej, bo 15-osobowej grupy – więcej niż raz.

W około dwóch trzecich przypadków przedłużenia pobytu w schronisku dostępne były uzasadnienia postanowień. Wymieniano w nich zwykle po kilka okoliczności.

Najczęściej w uzasadnieniach wskazywano na to, że nie ustały przyczyny umieszczenia w schronisku, co było najczęściej konkretyzowane – wymieniano zwłaszcza złą prognozę, obawę popełnienia kolejnych czynów i dalszej demoralizacji (13 razy), obawę ucieczki i ukrycia się - 12 razy; w tym w sześciu przypadkach obawę ukrywania się motywowano grożącym umieszczeniem w zakładzie poprawczym. Formułowano to tak, że skoro nieletni już wie, że przewiduje się jego umieszczenie w zakładzie poprawczym, zapewne będzie chciał ukryć się, aby do tego nie doszło. W świetle przepisów ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich taka obawa mogła by dotyczyć wszystkich nieletnich umieszczanych w schronisku, jako że jedną z przesłanek umieszczenia w schronisku jest przewidywanie umieszczenia w zakładzie poprawczym – czyli zastosowania najsurowszego ze środków dla nieletnich, którego wykonanie może teoretycznie trwać nawet blisko dziewięć lat. Co prawda kwestia, czy surowość grożącego środka może być samoistną przyczyną stosowania umieszczenia w schronisku nie znalazła odzwierciedlenia w piśmiennictwie i orzecznictwie, ale była rozważana w kontekście stosowania tymczasowego aresztowania osób dorosłych. Choć problem ten wykracza poza granice niniejszego opracowania, warto wskazać na kontrowersje w dyskusjach nad zmianami art. 258 k.p.k.²². W oparciu o orzeczenia ETPCz przyjmowano pogląd, że zagrożenie surową karą nie jest samoistną podstawą stosowania tymczasowego aresztowania, a tylko szczególnym domniemaniem, które należy brać pod uwagę przy zastrzeżeniu, że okoliczności te, same w sobie, nie

²² Omawia je m.in. E. Grzęda w *Przesłanka tymczasowego aresztowania z art. 258 § 2 k.p.k. Uwagi na marginesie uchwały Sądu Najwyższego z 19 stycznia 2012 r. (I KZP 18/11) oraz nowelizacji Kodeksu postępowania karnego*, Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych 2015, nr 3.

mogą uzasadniać nadmiernie długiego okresu stosowania tymczasowego aresztowania, a prognozowany wymiar kary musi być, wraz z upływem czasu i w świetle przeprowadzanych kolejnych czynności, ponownie ustalany²³. Polska judykatura również nie prezentowała jednolitego stanowiska. Warto zwrócić uwagę, że Sąd Najwyższy w swoich orzeczeniach prezentował na przestrzeni lat różne podejścia do omawianych kwestii²⁴. Pogląd, że surowość grożącej kary nie jest samodzielną przesłanką stosowania tymczasowego aresztowania wywodzona w piśmiennictwie m.in. z wyroku Trybunału Konstytucyjnego kwestionującego przesłankę charakteru chuligańskiego czynu jako samoistną podstawę stosowania środka zapobiegawczego²⁵. W tym kierunku poszły zmiany art. 258 § 2 k.p.k. przyjęte w 2013 r.²⁶. Dla porządku należy wyjaśnić, że obecnie obowiązujące brzmienie tego przepisu odbiega od wcześniej przyjętego rozwiązania traktującego okoliczność grożącej kary jako domniemanie, w związku z czym spór o charakter tej okoliczności znów jest aktualny. Uregulowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich pozostają natomiast w tej kwestii niezmienione od lat. Trzeba także zwrócić uwagę na wskazywanie w orzeczeniach Trybunału na konieczność wskazywania konkretnych okoliczności, które uzasadniają przedłużenie stosowania środka tymczasowego a nie tylko dalsze istnienie przesłanek jego zastosowania²⁷.

²³ Wyrok z dnia 23 czerwca 2005 r. w sprawie 44722/98 Łatasiewicz przeciwko Polsce, LEX Nr 153396. Trybunał wskazuje, że surowość wyroku, jaki może w przyszłości zapaść i związany z nim ciężar gatunkowy stawianych zarzutów daje organom krajowym uzasadnioną podstawę do przyjęcia ryzyka ucieczki, a nawet ponownego popełnienia czynów zabronionych (zob. także wyrok z dnia 31 maja 2011 r. w sprawie 24205/06 Krawczak przeciwko Polsce, LEX Nr 817591, czy wyrok z dnia 26 lipca 2001 r. w sprawie 33977/96 Ilijkov przeciwko Bułgarii, LEX Nr 76133).

²⁴ Uchwała Sądu Najwyższego z 19 stycznia 2012 r. (I KZP 18/11) I KZP 18/11, OSNKW 2012, nr 1, poz. 1. <http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/orzeczenia1/i%20kzp%2018-11.pdf> [dostęp 18.01 2017] inaczej Helsińska Fundacja Praw Człowieka <http://www.lex.pl/czytaj/-artykul/sn-dopuszcza-areszt-gdy-istnieje-zagrozenie-wysoka-kara> [dostęp 18.01 2017].

²⁵ wyroku Trybunału Konstytucyjnego(TK) z 7 X 2008 r., P 30/07 OTK nr 8A, 2008, poz. 135, s. 14. <http://otkzu.trybunal.gov.pl/2008/8A/135> [dostęp 19.01 2017]

²⁶ Ustawa z dnia 27 września 2013 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. poz. 1247).

²⁷ Na przykład w sprawie *Clooth przeciwko Belgii* (nr 225.A, orzeczenie -12 grudnia 1991) Trybunał stwierdził, że nie wystarczy ogólne stwierdzenie, iż oskarżony będzie ingerował w przebieg postępowania; państwo musi przedstawić konkretne dowody wskazujące na taką ewentualność (par. 44) - M.A Nowicki, *Europejska Konwencja Praw Człowieka. Wybór orzecznictwa*, 2. wydanie C.H. Beck Warszawa 1999, s. 111; Trybunał w tym wyroku stwierdził także, że ciężar zarzutów może uzasadniać aresztowanie podejrzanego w celu zapobieżenia popełnieniu dalszych równie poważnych przestępstw. W takiej sytuacji należy jednak ocenić, czy niebezpieczeństwo tego rodzaju jest dostatecznie prawdopodobne - M. A. Nowicki, *Europejski Trybunał Praw Człowieka - przegląd orzecznictwa: (edycja 4 - grudzień 1991)*, Palestra 36/5-6 (413-414), s. 87-89, 1992.

W badanych przypadkach istnienie nadal przesłanek umieszczenia w schronisku oraz wysokie prawdopodobieństwo zastosowania umieszczenia w zakładzie poprawczym wskazano w uzasadnieniach postanowień o przedłużeniu pobytu w schronisku po 6 razy. W paru sprawach wysokie prawdopodobieństwo umieszczenia w zakładzie poprawczym i istnienie obawy, że gdyby nieletni opuścił schronisko, ukrył by się, były jedynymi przyczynami przedłużenia okresu umieszczenia. Uzasadnienia były nieraz lakoniczne - „przesłanki umieszczenia są nadal aktualne, sprawa jest w toku, wyznaczono rozprawę, do tego czasu nieletni powinien być w zakładzie poprawczym”.

Na konieczność przeprowadzenia dodatkowych dowodów (np. poddania nieletniego badaniom psychiatrycznym) wskazano 9 razy.

W trzech przypadkach wymieniano – obok innych okoliczności – „brak stabilnych warunków mieszkaniowych i bytowych”, brak „wsparcia w środowisku rodzinnym co skazuje na przeżycie wykluczenia społecznego”, „potrzebę pomocy nieletniemu, wobec czego dla jego dobra należało przedłużyć okres umieszczenia w schronisku”. W dwóch sprawach wskazano na konieczność wdrażania procesu wychowawczego. W jednej sprawie jako szczególną okoliczność przemawiającą za przedłużeniem pobytu w schronisku wskazano, że „jest to jedyny sposób na zatrzymanie procesu pogłębiającej się demoralizacji”. Na charakter czynów wskazano w pięciu przypadkach. W jednym uzasadniano przedłużenie tym, że sąd nie mógł bez akt prowadzić postępowania, inne środki zapobiegawcze byłyby nieskuteczne a na wolności groziła by dalsza demoralizacja (akta sprawy pozostawały długo w sądzie okręgowym w związku z zażaleniami na przedłużenie pobytu w schronisku).

Wydaje się, że w kilku przypadkach uzasadnienia szczególnością danego przypadku konieczności przedłużenia pobytu nieletniego w schronisku nie można uznać za dostateczne w świetle orzeczenia ETPCz.

Ważne było stwierdzenie, czy zdarzały się przypadki dłuższego pozostawiania nieletnich w schronisku bez wydania stosownego postanowienia. Aby to wykluczyć lub potwierdzić, sprawdzano daty umieszczenia w schronisku i informacje o zwolnieniu ze schroniska. W badanej próbie stwierdzono jeden przypadek

pozostawania przez nieletniego w schronisku przez jeden miesiąc bez podstawy prawnej – dopiero po tym czasie wydano postanowienie o przedłużeniu pobytu.

Rozważając przyczyny przedłużania pobytu w schronisku sprawdzono w szczególności, ile czasu zwykle oczekuje się na sporządzenie w schronisku opinii o nieletnim. W sprawach, w których były wszystkie dane o odnośnych decyzjach i faktach, połowę opinii sporządzono w ciągu 2 miesięcy; w co trzecim przypadku opinia była dostępna w okresie od dwóch do trzech miesięcy. W okresie trzech miesięcy opinia była więc dostępna w ponad 80% spraw.

Kolejnym krokiem było sprawdzenie, ile czasu upływało od sporządzenia opinii o nieletnim do wydania orzeczenia kończącego postępowanie. Mniej niż miesiąc trwało to w prawie 30% spraw, do dwóch miesięcy w około 20%, w 1/3 spraw – do trzech miesięcy. Było parę spraw, w których od wydania opinii do wydania przez sąd końcowego orzeczenia upływało dużo więcej czasu - 7 miesięcy, 11, a nawet ponad rok.

Analizowano, w jakich okolicznościach częściej dochodziło do przedłużania pobytu w schronisku. Miało to miejsce zwłaszcza wtedy, gdy nieletni podejmował działania agresywne (różnica prawie 7 punktów procentowych w stosunku do spraw, w których nie przedłużono postępowania), gdy działał w grupie (różnica ponad 13 punktów procentowych). Znaczącym jest również fakt, że pobyt w schronisku przedłużono we wszystkie sprawy o czyny przeciw życiu i zdrowiu i zgwałcenia (było ich siedem).

II.3.5. Zaskarżanie postanowień o umieszczeniu i o przedłużeniu pobytu w schronisku

Składanie zażaleń na postanowienie o umieszczeniu w schronisku nie było częste – nastąpiło tylko w przypadku 15 nieletnich. Zażalenia na postanowienia o przedłużeniu pobytu w schronisku złożono natomiast w siedmiu sprawach (w tym w dwóch kilkakrotnie, przy kolejnych przedłużeniach).

Istotną kwestią jest, czy strony były poinformowane o prawie do złożenia zażalenia. Na podstawie samych akt sprawy trudno to jednak z całą pewnością potwierdzić lub temu zaprzeczyć. Niekiedy pouczenia takie zawierano w zarządzeniach załączonych

do postanowień; informację o pouczeniu znajdowano często w protokole posiedzenia.

Jeśli chodzi o szczegóły formułowanych zarzutów, to najczęściej podnoszono, że nieletni nie jest zdemoralizowany, albo że stopień nieprzystosowania nie jest wysoki, a jest pozytywna prognoza, że sąd nie miał podstaw do stwierdzenia istnienia demoralizacji, że nie skorzystał przed umieszczeniem w schronisku z opinii sporządzonej w innej sprawie, z której wynikała potrzeba leczenia. Parokrotnie wskazywano na nieistnienie obawy ukrycia albo mataczenia, skoro dowody zostały już zabezpieczone albo upłynęło od czynu już tak dużo czasu (pół roku), że nie jest możliwe zacieranie jakichkolwiek śladów, że wobec wcześniejszego nie stawiania się na wezwanie wystarczyłoby zastosowanie przymusowego doprowadzenia. Podnoszono też takie okoliczności, jak ta, że czyn nie był zbyt poważny (chodziło o kradzież), że udział i rola nieletniej w popełnieniu czynu była mniejsza niż pozostałych współsprawczyń, że czyn popełniono pod wpływem starszych współsprawców, że nieletni został sprowokowany zachowaniem pokrzywdzonego, że nie można mówić o nieskuteczności środków, bo ich wcześniej nie zastosowano, że nie zbadano, czy inne środki spełnią funkcję wychowawczą, że brak jest szczególnych okoliczności przemawiających za przedłużeniem pobytu. W jednym z zażaleń podniesiono, między innymi, brak przesłanki znacznego prawdopodobieństwa, że nieletni popełnił czyn, bo wiadomo tylko, że był w pobliżu, a to, że się nie przyznał, nie powinno być podstawą stosowania umieszczenia w schronisku. W innej powołano się na brak wystarczających dowodów (chodziło o wzięcie z domu ojca sprzętu wędkarskiego; czyn miałby być popełniony na szkodę ojca, z którym nieletni był w długotrwałym konflikcie). W jednym przypadku podnoszono, że nieletnia – ukrywająca się około roku – została ujęta w ostatnich tygodniach ciąży; jej postawa uległa zmianie, uzyskała wsparcie rodziny. W tej sprawie sąd zwolnił nieletnią ze schroniska, podobnie jak w poprzednio opisanej. W pozostałych przypadkach zażalenia oddalono.

Kolejną zasadą, która powinna być przestrzegana, jest prawo do bezzwłocznej (jak to ujęto w art. 5 ust.4 Konwencji Praw Człowieka) czy też szybkiej (jak w art. 37

Konwencji o prawach dziecka²⁸) kontroli odwoławczej legalności umieszczenia w schronisku. W pięciu przypadkach bezsprzecznie tak było – zażalenie rozpoznano w ciągu paru dni od jego złożenia, w jednej – w ciągu 12 dni, w kolejnej – w ciągu 2 tygodni, ale akta zwrócono po miesiącu. Była też sprawa, w której orzeczenie w sądzie odwoławczym zapadło po 12 dniach od wpłynięcia zażalenia, ale akta wędrowały pomiędzy sądami miesiąc w jedną i miesiąc w drugą stronę. W pięciu przypadkach orzeczenie zapadło w okresie od 1 do 2 miesięcy, a w trzech zażalenie rozpoznano tuż przed upłynięciem trzymiesięcznego okresu umieszczenia w schronisku. Co do około jednej trzeciej zażaleń na umieszczenie w schronisku bądź przedłużenie pobytu w nim nie można było przyjąć, że rozpoznano je bezzwłocznie.

Sprawa nr 54 dotyczyła nieletniego uzależnionego od narkotyków, który wraz z innym dokonał dwóch kradzieży w sklepie, z których jedną zakwalifikowano jako rozbój, gdyż rzucił w sprzedawcę zgrzewką wody mineralnej, aby go zatrzymać i móc uciec. Wcześniej nieletni miał problemy w szkole związane z nadrucliwością, dysleksją i dysgrafią, w gimnazjum pogorszyło się jego zachowanie, zaczął palić papierosy, wagarować, podejmować ryzykowne zachowania w złym towarzystwie, zaczął używać narkotyków, wynosić z domu rzeczy i uciekać z niego. Powodem mogły być napięte relacje z partnerem matki. Ojciec nieletniego wcześniej opuścił rodzinę. Wobec nieletniego wcześniej stosowano nadzór kuratora a potem umieszczenie w młodzieżowym ośrodku socjoterapii, nie zaadaptował się w nim, był nękanym przez innych nieletnich, uciekał z niego, i podjął dwie próby samobójcze. Schronisko kojarzyło się nieletniemu z wcześniej doznawaną przemocą i istniała obawa podjęcia kolejnej próby samobójczej. W zażaleniu na postanowienie o umieszczeniu w schronisku podniesiono, że jest ono niezgodne z dobrem nieletniego, że nie skorzystano z opinii specjalistycznej z wcześniejszej sprawy, z której wynikało, że nieletni wymaga specjalistycznej pomocy i terapii psychologicznej, pedagogicznej i socjoterapii. W zażaleniu wskazano, że nieletni nie jest zdemoralizowany tylko uzależniony, że potrzebuje pomocy i leczenia odwykowego. Zażalenie wpłynęło do sądu odwoławczego prawie po miesiącu od jego złożenia w sądzie rejonowym. Adwokat zwrócił się do sądu okręgowego z prośbą o jak najszybsze rozpoznanie zażalenia, poza kolejnością, ale nie została

²⁸ Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. (Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526 ze zm.).

ona uwzględniona. Sąd okręgowy rozpoznał zażalenie dwa dni przed upływem okresu umieszczenia w schronisku, oddalając je. Wskazał na pogłębiający się proces demoralizacji oraz na to, że oprócz dobra nieletniego należy mieć również na uwadze zagrożenie, jakie sprawia dla społeczeństwa. Stwierdził, że w schronisku nieletni ma zapewnioną pomoc psychologiczną. Sąd okręgowy zaznaczył, że w wypadku pozytywnej zmiany w zachowaniu środek tymczasowy może być zmieniony na inny. Okazało się, że kilka dni przed wydaniem tego orzeczenia przez sąd wojewódzki, sąd rejonowy, na posiedzeniu w sprawie przedłużenia stosowania środka tymczasowego (którego termin, jak wspomniano, dobiegał końca), uchylił umieszczenie w schronisku i zastosował środek leczniczy w postaci umieszczenia na oddziale leczenia uzależnień w specjalistycznym ośrodku. Po otrzymaniu opinii specjalistycznej oraz opinii sądowno-psychiatrycznej, potwierdzającej istnienie uzależnienia, sąd zastosował wobec nieletniego środek leczniczo-wychowawczy.

II.3.6. Podsumowanie – problemy

1. W skali roku umieszczenie w schronisku stosuje się rzadziej niż inne środki tymczasowe – w 2016 r. niewiele ponad 200 razy; we schroniskach przebywa zwykle mniej niż 200 nieletnich. Większość to szesnasto- i piętnastolatki.
2. Ocena sądu co do występowania wysokiego stopnia demoralizacji w zdecydowanej większości przypadków znajduje potwierdzenie w opiniach specjalistycznych, jednak w części spraw, stwierdzano jedynie początki procesu demoralizacji; zachowania mogły być wynikiem uzależnienia, problemów psychicznych lub bardzo złej sytuacji życiowej (zwłaszcza bycie ofiarą przemocy domowej, wzrastania w rodzinach niewydolnych wychowawczo, problemowych i patologicznych). Przyczyną rozwoju demoralizacji były też narastające problemy szkolne, nasilające się w starszych klasach szkoły podstawowej, z nauką i z zachowaniem w okresie wchodzenia w okres adolescencji.
3. Wśród czynów popełnianych przez nieletnich umieszczanych w schroniskach była grupa czynów poważnych i wręcz drastycznych, jednak najwięcej było czynów drobniejszych, ale bardzo licznych (zwłaszcza kradzieże sklepowe).

Część czynów wiązała się z używaniem narkotyków i innych substancji psychoaktywnych.

4. 70% nieletnich miało wcześniej sprawy w sądzie i co do większości z nich stosowano środki wychowawcze a nawet poprawcze, jednak okazały się być one bezskuteczne.
5. Umieszczenie następuje z reguły na maksymalny okres czasu – 3-miesięczny; w 64% przypadków jest on przedłużany na dalsze trzy miesiące, czasem kilkakrotnie.
6. Składanie zażalenia na umieszczenie w schronisku bądź na jego przedłużenie było dość rzadkie; dotyczyło mniej niż co piątej sprawy. Rozpoznawanie zażaleń tylko w niewielkiej liczbie przypadków można uznać za niezwłoczne; w większej ich części trwało ono bardzo długo, bo ponad dwa a niekiedy prawie trzy miesiące.
7. Dostrzeżono kilka pojedynczych przypadków nieprawidłowości przy określaniu okresu umieszczenia („do czasu zakończenia postępowania”) lub pozostawania nieletniego w schronisku po upływie okresu umieszczenia.
8. Do przewidywanego w momencie umieszczenia w schronisku zastosowania środka poprawczego w postaci bezwzględnej dochodzi w około połowie przypadków.

III. Wnioski końcowe

Umieszczenie w schronisku jest środkiem tymczasowym stosowanym znacznie rzadziej niż inne – umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym czy nadzór kuratora.

Analiza obowiązujących przepisów, dotyczących umieszczania nieletniego w schronisku, skłania do postulowania wprowadzenia pewnych zmian legislacyjnych, a także praktyki w niektórych aspektach.

1. Należałoby sformułować jasno w ustawie cele stosowania tego środka. Do tej pory, od lat, doktryna wywodzi je sięgając do naczelných zasad postępowania w sprawach nieletnich oraz dążeń wskazanych w preambule. W tym kontekście, jako cel wskazuje się konieczność jak najszybszego podjęcia oddziaływań wychowawczych. Trzeba przy tym wyraźnie podkreślić wyjątkowość tego środka tymczasowego poprzez stwierdzenie, że jego celów nie można osiągnąć za pomocą innych środków tymczasowych. Wymaga przemyślenia przesłanka przewidywania zastosowania umieszczenia w zakładzie poprawczym, skoro w praktyce dochodziło do tego tylko w połowie przypadków.
2. Aby wykonać wyrok ETPCz w sprawie Grabowski przeciw Polsce, nowelizacja powinna uwzględnić dodanie w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich wyraźnego stwierdzenia, że w kwestii przedłużenia umieszczenia w schronisku sąd wydaje postanowienie, które jest zaskarżalne.
3. Istnieje pilna konieczność odpowiedniego zagwarantowania prawa do zaskarżania postanowień o umieszczeniu i o przedłużeniu pobytu w schronisku, aby uczynić zadość art. 37 (d) Konwencji o prawach dziecka²⁹ – oraz artykułowi 5 ust. 4 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, w którym mowa o prawie „*odwołania się do sądu w celu ustalenia bezzwłocznie przez sąd legalności pozbawienia wolności i zarządzenia zwolnienia, jeżeli pozbawienie wolności jest niezgodne z prawem*”.

²⁹ „każde dziecko pozbawione wolności miało prawo do uzyskania niezwłocznego dostępu do prawnej lub innej odpowiedzialnej pomocy, jak również prawo do kwestionowania legalności pozbawienia go wolności przed sądem lub inną kompetentną, niezawisłą i bezstronną władzą oraz domagania się uzyskania szybkiej decyzji w tej sprawie”

W świetle niniejszych badań trudno mówić o „szybkiej decyzji” ani o „bezwłocznym ustalaniu legalności”, skoro rozpoznanie odwołania następowало w sporej grupie przypadków tuż przed upływem okresu umieszczenia w schronisku (zwykle trzymiesięcznego). Konieczne jest zatem podjęcie kroków w celu zapewnienia rzeczywiście szybkiego i bezwłocznego rozpoznawania zażaleń w tych sprawach. Należałoby przy tym skorzystać z doświadczeń dążenia do poprawy praktyki stosowania tymczasowego aresztowania. Przede wszystkim potrzebne są usprawnienia organizacyjne, zwłaszcza jeśli chodzi o przekazywanie spraw między sądami. W badanych sprawach często trwało to tygodniami. Dalej – na rozpoznawanie zażaleń dotyczących orzekania umieszczenia w schronisku bądź przedłużania pobytu czekano niekiedy długo. Powinno to następować z pominięciem reguły kolejności wpływania spraw do sądu odwoławczego³⁰. Można rozważyć wprowadzenie zmiany w art. 29 u.p.n. i objęcie także umieszczenia w schronisku regułą niezwłocznego rozpoznania zażalenia, obecnie dotycząca tylko zażaleń na zarządzenie i przedłużenie obserwacji psychiatrycznej.

4. Należy rozważyć doprecyzowanie „szczególnych okoliczności sprawy uzasadniających konieczność przedłużenia pobytu nieletniego w schronisku”, choćby przez przykładowe ich wskazanie. Warto zastanowić się, czy „szczególnymi okolicznościami” mogła być potrzeba natychmiastowych intensywnych oddziaływań wychowawczych w placówce o szczególnym stopniu zabezpieczenia, ze względu na częste ucieczki, uchylanie się od sądu, albo zapewnienia opieki nieletniemu nie mającemu zapewnionej opieki, osieroconemu i uciekającemu z innych placówek (przy spełnieniu innych przesłanek umieszczenia w schronisku).
5. Przemyślenia wymaga też kwestia wprowadzenia ograniczenia możliwości przedłużania umieszczenia w schronisku ponad okres jednego roku, które obecnie jest bezterminowe. Wskazane w cytowanym wyroku standardy dotyczące nieletnich mówią bowiem o stosowaniu środków tymczasowych na możliwie najkrótszy czas. W wyroku ETPCz powołano w szczególności art. 37 (b)

³⁰ W jednej z badanych spraw adwokat bezskutecznie się tego domagał, a chodziło o nieletniego uzależnionego od narkotyków, który – nie dość, że wymagał leczenia, to w placówkach, w których przebywał wcześniej, doświadczył przemocy ze strony wychowanków, a pobyt w schronisku bardzo źle znosił.

Konwencji o prawach dziecka, w myśl którego „aresztowanie, zatrzymanie lub uwięzienie dziecka powinno być zgodne z prawem i może być zastosowane jedynie jako środek ostateczny i na możliwie najkrótszy czas”.

6. Wśród badanych spraw było kilka przypadków umieszczenia w schronisku głównie – jak się wydaje - z powodu braku skuteczności stosowanych wcześniej środków wychowawczych. Dotyczy to zwłaszcza umieszczenia nieletnich w warunkach, w których możliwe było samowolne oddalenie się nieletniego z placówki lub ucieczka. W paru przypadkach rzeczywiście „trudnych” nieletnich placówka opiekuńczo-wychowawcza nie radziła sobie z nimi – nieletni przebywając w niej dokonywali nowych czynów karalnych, nieraz na szkodę innych nieletnich; były przypadki wnoszenia do placówki narkotyków (sprawy o udzielanie środka odurzającego a nawet o handel nimi). Popętnienie kolejnego czynu karalnego skutkowało umieszczeniem w schronisku, a potem w zakładzie poprawczym, skąd już dużo trudniej jest uciec³¹. Wymaga rozważenia, jak zapewnić skuteczniejszą kontrolę nieletnich w placówkach o charakterze wychowawczym, otwartym lub półotwartym, aby nie zmienić ich istoty. Należy poprzeć pojawiający się wśród praktyków postulat profilowania placówek wychowawczych. Być może powinny też istnieć placówki wychowawcze o większym stopniu zabezpieczenia, przeznaczone dla bardziej nieletnich z większymi problemami – ale jednak różniące się od zakładów poprawczych, w których obecnie można umieszczać tylko sprawców czynów karalnych, którzy są już w wysokim stopniu zdemoralizowani.
7. Należy z odpowiednią uwagą traktować przesłankę zapewniania prawidłowego toku postępowania. Obawa zacierania śladów czy matactwa powinna być dostatecznie uprawdopodobniona. W badaniach były przypadki umieszczenia w schronisku nieletnich, którzy nie stawili się na wyznaczone badania specjalistyczne.

Choć opinie sporządzane w schroniskach obejmują więcej aspektów, np. funkcjonowanie w warunkach izolacji, w szczególności reagowanie

³¹ Było tak w przypadku nr 33 – nieletni umieszczony w młodzieżowym ośrodku wychowawczym buntował się i zachowywał agresywnie, uciekał, dokonywał samouszkodzeń, próbował narkotyków, był pozbawiony wsparcia rodziny (obydwoje rodzice zginęli, siostra w zakładzie poprawczym, wychowywała sama małe dziecko). Specjaliści stwierdzili zwichniętą socjalizację. Do schroniska trafił w związku z czynem karalnym – znieważeniem funkcjonariusza - nauczyciela w placówce wychowawczej. W rezultacie nieletniego umieszczono w zakładzie poprawczym.

na podejmowane tam oddziaływania wychowawcze, a także odnajdywanie się w grupie innych nieletnich, to nie należy wykorzystywać umieszczenia w schronisku dla uzyskania informacji bądź jako „testu” jak nieletni funkcjonuje w izolacji. Choć przy umieszczaniu w schronisku mogły istnieć przesłanki przemawiające za umieszczeniem w zakładzie, to w efekcie nieraz okazywało się, że nie jest ono jednak konieczne albo nawet celowe.

8. Celem umieszczenia w schronisku nie jest wywołanie efektu szokowego czy odstrasżającego, choć taki skutek może wystąpić. Nie można go stosować, gdy nie jest to bezwzględnie konieczne, niejako „na wyrost”, bo kilkumiesięczna izolacja może skomplikować sytuację życiową i wychowawczą nieletniego³².
9. Należy respektować zalecenie stosowania umieszczenia w schronisku na jak najkrótszy czas. W badaniach była spora grupa spraw, w których upływało dużo czasu od sporządzenia opinii o nieletnim do rozprawy. W tej kwestii duże znaczenie mają sprawy organizacyjne. Spotykało się zwłaszcza praktykę niezwłocznego przekazywania opinii do sądu faksem, a oryginał docierał do sądu już po wyznaczeniu rozprawy.

Często pobyt w schronisku jest jedyną szansą, aby nieletni zaczął lepiej funkcjonować, nadrabiać szkolne zaległości, zmieniać swój sposób myślenia. Najbardziej przekonującymi w tych badaniach były przypadki, gdy to nieletni prosił o możliwość dłuższego pozostania w schronisku, do końca roku szkolnego, i gdy nieletnia wносиła o umieszczenie jej w zakładzie poprawczym przy schronisku, bo tam poczuła się bezpiecznie (wcześniej była świadkiem i ofiarą przemocy ojca - alkoholika, którego pchnęła nożem powodując ciężkie uszkodzenie ciała). Z jednej strony, co do zasady jednak nie powinno się zastępować środka wychowawczego lub poprawczego środkiem mającym być tymczasowym. Z drugiej – korzystne ze względów wychowawczych może być dłuższe oddziaływanie w miejscu, w którym

³² Taka sytuacja powstała w przypadku nr 65. Nieletniego, który posiadał narkotyki i udzielił ich koledze, umieszczono w schronisku niedługo po tym, gdy zaczął naukę w technikum. Rozpoznanie zażalenia, zarzucającego brak podstaw umieszczenia, w szczególności niebezpieczeństwa mataczenia i brak przejawów demoralizacji (poza parokrotnym kontaktem ze środkami odurzającymi; uzdolniony, miał wcześniej osiągnięcia szkolne i sportowe), trwało dwa i pół miesiąca. Zostało uwzględnione, nieletniego zwolniono, ale nie mógł już kontynuować nauki w technikum z uwagi na niemożność nadrobienia przedmiotów zawodowych. Musiał w środku roku szkolnego znaleźć nową szkołę. Wobec nieletniego orzeczono nadzór kuratora oraz zobowiązano go do zaniechania używania środków odurzających.

udało się osiągnąć pierwsze pozytywne efekty. Dlatego wydaje się być dobrym rozwiązaniem istnienie w jednej lokalizacji schroniska i zakładu poprawczego.

Wykaz cytowanej literatury

E. Grzęda, *Przesłanka tymczasowego aresztowania z art. 258 § 2 k.p.k. Uwagi na marginesie uchwały Sądu Najwyższego z 19 stycznia 2012 r. (I KZP 18/11) oraz nowelizacji Kodeksu postępowania karnego*, Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych 2015, nr 3;

M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, Warszawa 2008;

M. Morawski, *Przedłużenie pobytu nieletniego w schronisku dla nieletnich w świetle orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Grabowski przeciwko Polsce (wyrok z 30 czerwca 2015 r., Izba (sekcja IV), skarga nr 57722/12), Probacja nr IV, 2015;*

M.A. Nowicki, *Europejska Konwencja Praw Człowieka. Wybór orzecznictwa*. 2, wydanie C.H. Beck Warszawa 1999;

M. A. Nowicki: *Europejski Trybunał Praw Człowieka - przegląd orzecznictwa: (edycja 4 - grudzień 1991) Palestra 36/5-6(413-414) 1992;*

A. Strzembosz, *Postępowanie w sprawach nieletnich w prawie polskim*, Lublin 1984.